

Боровик А. В.,*доктор юридичних наук, доцент,
віце-президент з наукової роботи
Науково-дослідного інституту публічного права***Кравченко О. С.,***кандидат юридичних наук,
член-кореспондент Академії адміністративно-правових наук,
старший науковий співробітник
Науково-дослідного інституту публічного права*

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИЙ МЕХАНІЗМ ЗАПОБІГАННЯ ТА ПРОТИДІЇ ЗАЛУЧЕННЮ ДІТЕЙ ДО УЧАСТІ У ЗБРОЙНИХ КОНФЛІКТАХ

Анотація. У статті проаналізовано міжнародно-правовий механізм запобігання та протидії залученню дітей до участі у збройних конфліктах. Зауважено, що проблема залучення дітей до участі у збройному конфлікті не втрачає своєї актуальності і в сучасному світі, оскільки в багатьох частинах світу фіксуються факти залучення дітей до збройних конфліктів. Визначено, що міжнародно-правовий механізм запобігання та протидії залученню дітей до участі у збройних конфліктах є багатоаспектною системою, яка охоплює як міжнародні договори, конвенції, протоколи та інші нормативно-правові акти, так і розгалужену інституційну складову. Зауважено, що інституційна складова включає в себе діяльність Організації Об'єднаних Націй з її численними органами та спеціалізованими установами, Міжнародного кримінального суду, регіональних міжнародних організацій та міжнародних і національних неурядових організацій у цій сфері. Розглянуто основні функції цих інституцій, серед яких особливу увагу приділено моніторингу ситуацій з правами дітей у зонах конфліктів, документуванню порушень міжнародного права, наданню гуманітарної допомоги та психологічної підтримки постраждалим дітям, здійсненню адвокаційної діяльності на міжнародному та національному рівнях з метою посилення захисту дітей, а також забезпеченню відповідальності осіб, винних у вербуванні та використанні дітей-солдатів. Водночас, в роботі міжнародно-правового механізму виявлено ряд значних складнощів, що суттєво обмежують його ефективність. Зауважено на необхідність комплексного підходу, який би включав посилення правових норм, покращення координації між усіма залученими сторонами, збільшення ресурсів, спрямованих на захист дітей, боротьбу з безкарністю та усунення першопричин залучення дітей до збройних конфліктів. Наголошено на важливості тісної співпраці між державами, міжнародними організаціями, неурядовими організаціями та громадянським суспільством для досягнення значимих результатів у захисті дітей від участі у збройних конфліктах.

Ключові слова: міжнародно-правовий механізм, збройні конфлікти, права дитини, діти-солдати, ООН, Міжнародний кримінальний суд, гуманітарне право.

Постановка проблеми. Залучення дітей до збройних конфліктів залишається серйозною проблемою у багатьох регіонах

світу, що підтверджується численними повідомленнями та звітами міжнародних організацій, а участь у збройних конфліктах має руйнівні наслідки для фізичного і психологічного здоров'я дітей, їхнього розвитку та майбутнього. Збройний конфлікт в Україні, починаючи з 2014 р., а особливо повномасштабне вторгнення РФ у 2022 р., актуалізував проблему захисту дітей в умовах війни та необхідність дослідження міжнародно-правових механізмів у цьому контексті. Тому, незважаючи на існування міжнародно-правових норм та інституційних механізмів, проблема залучення дітей до конфліктів зберігається, що свідчить про необхідність аналізу їхньої ефективності та пошуку шляхів удосконалення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження міжнародно-правового механізму запобігання та протидії залученню дітей до участі ґрунтується на аналізі міжнародних договорів та результатів їх імплементації до національного законодавства, дослідженні звітів міжнародних організацій, наукових статей та доповідей неурядових організацій. Незважаючи на значну увагу, що приділяється цій проблемі, та існування великої кількості публікацій, питання запобігання та протидії залученню дітей до збройних конфліктів залишається актуальним для України, особливо в умовах триваючої російсько-української війни.

Мета статті полягає у здійсненні комплексного аналізу міжнародно-правового механізму запобігання та протидії залученню дітей до участі у збройних конфліктах.

Виклад основного матеріалу. Ідея захисту дітей під час збройних конфліктів є відносно новим явищем в історії людства, що сформувалося у XX ст. Цей процес еволюціонував від загального визнання особливої вразливості дітей до розбудови комплексної міжнародно-правової системи їхнього захисту. На початковому етапі діти не розглядалися як окрема категорія, що потребує спеціального захисту в умовах війни, однак наслідки Першої та особливо Другої світових воєн, включаючи масове залучення дітей до військових дій, депортації та використання їх у примусовій праці, призвели до фундаментальної зміни міжнародного ставлення до цього питання. Слід зауважити, що верифікованих статистичних даних щодо кількості дітей, залучених до Першої та Другої світових воєн, не існує, що пов'язано з різними

факторами, включаючи хаос воєнних дій, відсутність централізованого обліку, різне розуміння «залучення» (від безпосередньої участі у бойових діях до виконання допоміжних функцій), а також небажання багатьох сторін розголошувати подібну інформацію. Однак існують окремі свідчення та оцінки, які дають уявлення про масштаб проблеми та форми залучення дітей, зокрема діти використовувалися, як солдати (наприклад, у нацистській Німеччині в організації «Гітлер'югенд» та в радянському союзі у партизанських загонах), розвідників, зв'язківців, саботажників, працівників на військових заводах та у сільському господарстві, що мало трагічні наслідки для їх життя і розвитку.

У сучасному світі залучення дітей до збройних конфліктів залишається серйозною проблемою в багатьох частинах світу, зокрема, відповідні факти залучення фіксуються у таких країнах, як: Демократична Республіка Конго (різні збройні групи активно вербують та використовують дітей як солдатів), Сомалі (діти залучаються до урядових сил та різних збройних угруповань, включаючи «Аш-Шабаб»), Південний Судан (обидві сторони конфлікту використовують дітей-солдатів), Центральноафриканська Республіка (збройні угруповання вербують дітей для участі у збройному конфлікті), Нігерія (угруповання «Боко Харам» використовує дітей як солдатів, смертників та у допоміжних ролях), Малі (діти залучаються до різних збройних груп, що діють у регіоні Сахель), Афганістан (різні збройні угруповання, включаючи «Талібан», використовували та продовжують використовувати дітей), Шрі-Ланка (під час громадянської війни «Тигри визволення Таміл-Іламу» активно залучали дітей), Ірак та Сирія (терористична організація «Ісламська держава» широко використовувала дітей як солдатів, пропагандистів і у ролі смертників) та ін. [1].

З початку збройного конфлікту в Україні у 2014 р. були зафіксовані різні форми залучення дітей до діяльності, пов'язаної з конфліктом, хоча масового використання дітей у якості комбатантів, подібного до деяких країн Африки чи Близького Сходу, в Україні не спостерігалось. Проте, існують підтверджені випадки та серйозні занепокоєння щодо різних форм їх залучення до збройного конфлікту, особливо на територіях, які перебували або перебувають під контролем незаконних збройних формувань, підтримуваних росією.

Основними формами залучення дітей до збройного конфлікту в Україні з 2014 р. є:

- участь у воєнізованих «патріотичних» клубах та організаціях на непідконтрольних уряду України територіях, де дітей та підлітків навчають військової справи, поводженню зі зброєю, тактиці бою, а також проводять ідеологічну обробку, що розглядається як підготовка майбутнього «резерву» для незаконних збройних формувань ОРДЛО та російської армії;
- дітей залучають до участі у пропагандистських заходах, концертах, зйомках відеороликів, де вони виступували підтримку РФ або критикували українську владу;
- виконання допоміжних функцій таких як передача інформації, виконання дрібних доручень для бойовиків, чергування на блокпостах (не завжди з прямою участю у бойових діях, але у небезпечній близькості до них);
- залучення до незаконних збройних формувань, при цьому хоча і немає підтверджених даних про масове використання дітей як комбатантів, правозахисні організації фіксували окремі випадки участі підлітків у незаконних збройних формуваннях, що могло відбуватися як «добровільно» (під впливом пропа-

ганди чи через складні соціально-економічні обставини), так і внаслідок примусової мобілізації;

– використання дітей російськими військовими у якості «живого щиту», інформаторів, диверсантів та ін. [2].

Також, діти, які проживають у районах, де велися бойові дії, наражаються на значний ризик травмування або загибелі від мін та інших вибухонебезпечних предметів, також, переживання бойових дій, втрата близьких, руйнування домівок, переміщення – все це завдає глибоких психологічних травм дітям, які проживають у зоні конфлікту або були змушені її покинути. За даними сайту «Діти війни» в Україні у період з 24.02.2022 р. по 04.05.2025 р. 624 дитини загинуло, 1932 – зазнало поранень, 2237 – зникло безвісти, 19 – постраждало від сексуального насильства, 19 546 – депортовано та/або примусово переміщено [3].

Важливо зазначити, що український уряд та міжнародні організації докладають зусиль для запобігання залученню дітей до конфлікту, їхньої реабілітації та захисту прав, проте, ситуація на тимчасово окупованих територіях залишається складною для моніторингу та забезпечення повного захисту дітей. Зокрема, Резолюціями Ради Безпеки ООН 1261 (1999), 1882 (2009), 1998 (2011) та 2225 (2015), визначають наступні порушення проти дітей під час збройного конфлікту: вбивство та каліцтво, викрадення, зґвалтування та інші форми сексуального насильства, вербування дітей до збройних сил супротивника й використання у бойових діях, напади на заклади освіти та охорони здоров'я, відмова у доступі до гуманітарної допомоги [4]. А Закон України «Про охоронну дитинства» у ст. 1 визначає статус дитини, яка постраждала від воєнних дій та збройних конфліктів «дитина, яка внаслідок воєнних дій чи збройного конфлікту отримала поранення, контузію, каліцтво, зазнала фізичного, сексуального, психологічного насильства, була викрадена або незаконно вивезена за межі України, залучалася до участі у військових формуваннях або незаконно утримувалася, у тому числі в полоні» [5].

Перші кроки у напрямку міжнародного захисту дітей, в т.ч. в ході збройних конфліктів, були здійснені Лігою Націй, яка прийняла Женевську Декларацію прав дитини у 1924 р., хоча цей документ мав декларативний характер, він закріпив важливий гуманістичний принцип визнання дитини повноцінним суб'єктом захисту. Подальшим значущим кроком стало прийняття Загальної декларації прав людини у 1948 р., яка проголосила право материнства і дитинства на особливу опіку та допомогу (ч. 2 ст. 25) [6]. Проте, справжнім проривом у встановленні чітких юридичних норм щодо захисту дітей під час збройних конфліктів стало ухвалення Женевських конвенцій 1949 р. (Конвенції (I) про поліпшення долі поранених і хворих у діючих арміях, Конвенції (II) про поліпшення долі поранених, хворих та осіб, які зазнали корабельної аварії, зі складу збройних сил на морі, Конвенція (III) про поводження з військовополоненими, Конвенції (IV) про захист цивільного населення під час війни) та Додаткових протоколів до них 1977 р. (Протоколу I, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів, 1977 р., Протоколу II, що стосується захисту жертв збройних конфліктів неміжнародного характеру, 1977 р.). Слід зауважити, що Женевські конвенції 1949 р. прямо не містять всеосяжної заборони на участь дітей у бойових діях, проте вони закладають основи для їхнього захисту від експлуатації, а Додаткові протоколи 1977 р. значно посилюють цей захист, чітко заборонивши залучення дітей віком до 15 років до збройних сил та їхню участь у бойових діях. Ці міжнародно-правові акти відображають зроста-

юче усвідомлення міжнародною спільнотою необхідності захисту дітей від наслідків збройних конфліктів та встановлюють важливі стандарти поведінки для всіх сторін збройних конфліктів. Схожі норми містить Римський статут Міжнародного кримінального суду («набір або вербування дітей віком до п'ятнадцяти років до складу національних збройних сил або використання їх для активної участі в бойових діях», пункт 8 2, b, xxvi) [7].

Факультативний протокол до Конвенції про права дитини щодо участі дітей у збройних конфліктах є більш спеціалізованим інструментом, спрямованим безпосередньо на запобігання залученню дітей до збройних конфліктів, він встановлює вищу вікову межу та містить такі ключові положення:

- «Держави-учасниці вживають усіх можливих заходів для забезпечення того, щоб військовослужбовці їхніх збройних сил, які не досягли 18-річного віку, не брали прямої участі у військових діях» [8] (ст. 1);

- «Держави-учасниці забезпечують, щоб особи, які не досягли 18-річного віку, не підлягали обов'язковому призову до їхніх збройних сил» [8] (ст. 2);

- Держави-учасниці піднімають мінімальний вік для добровільного вступу до національних збройних сил щонайменше до 16 років і вживають запобіжних заходів, які б свідчили про добровільний характер такого вступу за повної інформованості батьків [8] (ст. 3);

- «Збройні групи, відмінні від збройних сил держави, за жодних обставин не повинні вербувати або використовувати у військових діях осіб, які не досягли 18-річного віку. Держави-учасниці вживають всіх можливих заходів у цілях попередження такого вербування і використання, включаючи вжиття правових заходів, необхідних для заборони і криміналізації такої практики» [8] (ст. 4).

Важливе значення для міжнародно-правового механізму запобігання та протидії залученню дітей до участі у збройних конфліктах має Конвенція про права дитини (1989 р.), як основоположний міжнародний договір у сфері захисту прав дітей. Зокрема, ст. 38 Конвенції «Держави-учасниці зобов'язані поважати норми міжнародного гуманітарного права, що застосовуються до них у випадку збройних конфліктів і мають відношення до дітей, та забезпечувати їх додержання» [9].

Окрім нормативно-правових актів, міжнародно-правовий механізм запобігання та протидії залученню дітей до участі у збройних конфліктах має важливу інституційну складову, яка включає цілу низку міжнародних організацій, органів та спеціальних представників, які займаються моніторингом, адвокацією, наданням допомоги та забезпеченням виконання відповідних правових норм, здійснюють координацію зусиль між різними інституціями, забезпечують відповідальність осіб, винних у скоєнні злочинів, пов'язаних із залученням дітей до війни.

Зокрема, інституційну складову міжнародного механізму в даній сфері складають наступні складові:

1. Організація Об'єднаних Націй є центральним елементом міжнародної інституційної системи у цій сфері, а відповідні її органи та спеціалізовані установи відіграють ключові ролі:

- Рада Безпеки ООН має повноваження приймати резолюції, що засуджують залучення дітей до збройних конфліктів, накладати санкції на порушників, вимагати від сторін конфлікту розробки планів дій щодо припинення вербування та використання дітей, а також створювати спеціальні механізми моніторингу та звітності. Робоча група Ради Безпеки з питань дітей і збройних конфліктів розглядає звіти та розробляє рекомендації.

- Спеціальний представник Генерального секретаря ООН з питань дітей і збройних конфліктів вживає заходів щодо підвищення обізнаності, здійснення адвокації на високому рівні та координації зусиль ООН щодо захисту дітей, постраждалих від збройних конфліктів. Спеціальний представник регулярно звітує перед Радою Безпеки та Генеральною Асамблеєю, здійснює візити до країн, що постраждали від конфліктів, та співпрацює з урядами та неурядовими організаціями.

- Дитячий фонд ООН (ЮНІСЕФ/UNICEF) є провідною організацією, яка працює на місцях для захисту дітей, постраждалих від збройних конфліктів. ЮНІСЕФ надає гуманітарну допомогу, включаючи медичну підтримку, харчування та освіту, сприяє звільненню дітей-солдатів, надає підтримку у їхній реінтеграції в суспільство та реалізує програми з запобігання вербуванню.

- Управління Верховного комісара ООН з прав людини здійснює моніторинг порушень прав людини, включаючи права дітей у контексті збройних конфліктів, документує ці порушення та публікує звіти, надає технічну допомогу державам у розробці законодавства та політики, спрямованих на захист дітей.

- Моніторинговий та звітний механізм є ключовим інструментом для систематичного збору і верифікації інформації про грубі порушення прав дітей, включаючи вербування та використання дітей-солдатів, вбивства та каліцтва дітей, сексуальне насильство, напади на школи та лікарні, а також відмову в гуманітарній допомозі.

2. Міжнародний кримінальний суд (МКС) має юрисдикцію щодо переслідування осіб, винних у скоєнні найтяжчих міжнародних злочинів, включаючи воєнний злочин, пов'язаний з набором або використанням дітей-солдатів віком до 15 років.

3. Регіональні міжнародні урядові організації – Африканський Союз (має власні механізми захисту прав дітей, включаючи Комітет експертів з прав та добробуту дитини), Європейський Союз (підтримує зусилля, спрямовані на запобігання залученню дітей до збройних конфліктів та їхню реабілітацію), Організація американських держав (має міжамериканську систему захисту прав людини, яка також охоплює питання прав дітей у контексті збройних конфліктів).

4. Міжнародні та національні неурядові організації відіграють надзвичайно важливу роль у моніторингу ситуації на місцях, документуванні випадків залучення дітей, наданні прямої допомоги постраждалим дітям, здійсненні адвокаційних кампаній на національному та міжнародному рівнях, а також у підвищенні обізнаності громадськості щодо цієї проблеми. Прикладами є Human Rights Watch, Amnesty International, Save the Children International, Child Soldiers International та багато інших.

Слід зауважити, що реалізація механізму запобігання та протидії залученню дітей до збройних конфліктів має ряд складнощів, зокрема: відсутність доступу та безпека у зонах конфлікту перешкоджає моніторингу та наданню допомоги дітям-солдатам; діяльність незаконних збройних формувань, які не підпадають під дію міжнародних договорів, ускладнює застосування правових норм; прихований характер вербування та використання дітей ускладнює збір достовірної інформації та доведення фактів порушень; складність ідентифікації та звільнення дітей серед комбатантів потребує значних ресурсів та спеціалізації; відсутність політичної волі і ресурсів у деяких сторін конфлікту обмежує ефективність механізму; проблема безкарності осіб, винних у залученні дітей, сприяє продовженню цієї практики; соціально-економічні фактори роблять дітей більш вразливими

до вербування та ускладнюють їхню реінтеграцію; культурні та ідеологічні чинники окремих держав можуть сприяти прийняттю або заохоченню участі дітей у війні; тривалість та циклічність конфліктів призводять до постійного ризику вербування нових поколінь дітей; складність моніторингу та верифікації інформації в умовах конфлікту ускладнює оцінку масштабів проблеми та ефективність вжитих заходів та ін.

Висновки. У результаті проведеного дослідження було з'ясовано, що міжнародно-правовий механізм запобігання та протидії залученню дітей до участі у збройних конфліктах є багатоаспектною та складною системою, охоплює не лише розгалужену мережу міжнародних договорів, протоколів та інших нормативно-правових актів, що встановлюють чіткі стандарти захисту дітей, а й потужну інституційну складову. Остання включає в себе діяльність таких ключових акторів, як Організація Об'єднаних Націй (ООН) з її численними органами та спеціалізованими установами, Міжнародний кримінальний суд, регіональні міжнародні організації, а також міжнародні та національні неурядові організації. Інституції міжнародного механізму запобігання та протидії залученню дітей до участі у збройних конфліктах виконують широкий спектр функцій – від моніторингу ситуації на місцях та документування фактів залучення дітей до збройних конфліктів, до надання гуманітарної допомоги постраждалим дітям, здійснення адвокаційних кампаній та забезпечення притягнення до відповідальності винних у скоєнні відповідних злочинів.

Водночас, в роботі міжнародно-правового механізму запобігання та протидії залученню дітей до участі у збройних конфліктах існує низка серйозних викликів. До них належать, зокрема, обмежений доступ до зон конфліктів та проблеми безпеки, що перешкоджають ефективному моніторингу та наданню допомоги, труднощі у застосуванні правових норм до недержавних збройних формувань, прихований характер вербування та використання дітей, складність їхньої ідентифікації та звільнення, недостатність політичної волі держав-учасниць та ресурсів, проблема безкарності, а також вплив соціально-економічних та культурних факторів. Подолання цих викликів вимагає комплексного підходу, тісної співпраці між усіма залученими сторонами та неухильної відданості справі захисту дітей від наслідків збройних конфліктів.

Література:

1. Кісіль А.В., І.В. Костенко Особливості участі неповнолітніх в збройних конфліктах на Сході України та за кордоном. *Прикарпатський юридичний вісник*. Випуск 6(41), 2021. С. 115–118.
2. Російські війська використовують дітей з воєнною метою в Україні – Держдеп США. Укрінформ. URL: <https://surli.cc/narwxf> (дата звернення: 01.05.2025)
3. Діти війни. URL: <https://childrenofwar.gov.ua/> (дата звернення: 24.04.2025)
4. Грубі порушення прав людини внаслідок збройної агресії проти України: загальний огляд. Офіційна веб-сторінка Уповноваженого Верховної Ради з прав людини. URL: <https://surli.li/ywksiy> (дата звернення: 17.04.2025)
5. Про охорону дитинства: Закон України від 26.04.2001 р. № 2402-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text> (дата звернення: 22.04.2025)

6. Загальна декларація прав людини: ООН від 10.12.1948 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text (дата звернення: 13.04.2025)
7. Римський Статут Міжнародного Кримінального Суду: ООН від 17.07.1998 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#top (дата звернення: 12.04.2025)
8. Факультативний протокол до Конвенції про права дитини щодо участі дітей у збройних конфліктах: ООН від 25.05.2000 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_795#Text (дата звернення: 02.05.2025)
9. Конвенція про прав дитини: ООН від 20.11.1989 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#n433 (дата звернення: 11.04.2025)

Borovyk A., Kravchenko O. The international legal mechanism for the prevention and counteraction of the involvement of children in armed conflicts

Summary. The article analyzes the international legal mechanism for the prevention and counteraction of the involvement of children in armed conflicts. It is noted that the problem of the involvement of children in armed conflict does not lose its relevance in the modern world, since in many parts of the world there are recorded cases of the involvement of children in armed conflicts. It is determined that the international legal mechanism for the prevention and counteraction of the involvement of children in armed conflicts is a multifaceted system that encompasses both international treaties, conventions, protocols and other normative legal acts, as well as an extensive institutional component. It is noted that the institutional component includes the activities of the United Nations with its numerous bodies and specialized agencies, the International Criminal Court, regional international organizations and international and national non-governmental organizations in this area. The main functions of these institutions are considered, among which special attention is paid to monitoring the situation with the rights of children in conflict zones, documenting violations of international law, providing humanitarian assistance and psychological support to affected children, carrying out advocacy activities at the international and national levels in order to strengthen the protection of children, as well as ensuring the accountability of those responsible for recruiting and using child soldiers. At the same time, a number of significant difficulties have been identified in the work of the international legal mechanism, which significantly limit its effectiveness. The necessity of a comprehensive approach is emphasized, which would include strengthening legal norms, improving coordination between all parties involved, increasing resources aimed at protecting children, combating impunity and eliminating the root causes of the involvement of children in armed conflicts. The importance of close cooperation between states, international organizations, non-governmental organizations and civil society to achieve meaningful results in protecting children from participation in armed conflicts is emphasized.

Key words: international legal mechanism, armed conflicts, children's rights, child soldiers, UN, International Criminal Court, humanitarian law.

Дата надходження статті: 03.07.2025

Дата прийняття статті: 17.07.2025

Опубліковано: 30.09.2025